
ІСТОРИЧНА ПОЛІТОЛОГІЯ

Віктор Войналович

ДОСЛІДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ В ГАЛУЗІ РЕЛІГІЇ ТА ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ (40 – 60-ТІ РОКИ ХХ СТ.): АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ

Дослідження партійно-державної політики щодо релігії, церкви та віруючих в Україні передбачає аналіз не лише максимально доступного кола джерел, які окреслюють зміст, характер, формат, механізми і наслідки цієї політики, але й тих джерел, котрі дають змогу зрозуміти кристалізацію філософського каркасу такої політики та (що видається принципово важливим) причини й напрямки її еволюції.

Авторові важко погодитися, зокрема, з досить поширеною думкою, згідно з якою радянська церковна політика є природним продуктом марксизму, беззастережно ворожого до релігії. Почнемо з того, що, як слушно зазначав відомий філософ Й. Бохеньський, у філософії дуже мало понять настільки ж двозначних й заплутаних, як “марксизм”. Дійсно, в ньому є певний набір спільних економічних і політичних доктрин, але у тому, що стосується філософії (і, відзначимо, філософії політики), марксизмом позначають дуже відмінні, а часто просто кардинально протилежні поняття¹. Знамениті марксові визначення релігії як “опіуму народу” (але не “опіуму для народу”, як це нині повсюдно декларують, у тому числі навіть ті політики, які маніфестують відданість марксизму)², а також як “серця безсердечного світу”, “духу бездушних порядків”, “фальшивих квітів на ланцюгах життя” виходили з цілковитого соціологізму в сприйнятті ним феномену релігії. “Критика неба” у К. Маркса підпорядковувалася “критиці землі” і, перш ніж покінчити зі своєю світською обмеженістю, громадяни мали знищити свої світські пута. За всієї гостроти антиклерикальних настроїв, які ми зустрічаємо в деяких

працях К. Маркса, він веде мову не про знищення релігії, а передовсім і винятково – про знищення неправдивого світу, квінтесенцією якого, на думку Маркса, і є релігія³. Справді, філософія Маркса протетична; він пропонує стару, за словами М. Бердяєва, хілліастичну ідею, вірніше її секуляризовану форму, переконаний, що “прийде період торжества соціалізму, коли на зміну буржуазно-капіталістичному періоду експлуатації й рабства людини прийде період торжества соціалізму, коли месіанський клас – пролетаріат, на який перенесені якості вибраного народу, визволить усе людство”⁴. Водночас в інтерв’ю газеті “Chicago Tribune” (1878 р.) К. Маркс цілком визначено говорив про те, що релігія щезатиме тією мірою, якою розвиватиметься соціалізм.

Натомість В. Ленін, хоча й погоджувався терпіти релігію заради політичної доцільності (особливо у дожовтневий час – заради мобілізації сектантських мас проти православ’я і царату), а також теоретично визнавав необхідність поваги до релігійних почуттів віруючих, зрештою вважав виключно важливим політичну практику “подолання релігійних забобонів серед трудящих мас”⁵. Непримиренність і жорстокість Леніна у викоріненні цих “забобонів” не зводилися до безжального терору проти духовенства⁶, яке розглядалося ним як один з структурних елементів поваленого, але не знищеного ладу. Йшлося зрештою про беззастережне виключення з партії тих комуністів, які брали участь у релігійних обрядах, розгортання карнавальних кампаній викриття релігії, кампанію з вилучення мощів тощо.

Примітно, що ставлення до релігії як світогляду й форми освоєння світу з боку режиму незмінно залишалося гранично ворожим попри зміни у ставленні до тих чи інших релігійних інституцій. Причому, після років сталінського терору, жорстокої хрущовської антирелігійної кампанії та хрущовської стагнації, норми, закріплені у підписаному В. Леніним декреті “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви” (1918 р.), видавалися настільки ліберальними, що як боротьба релігійних дисидентів 60-х рр., так і виступи на підтримку релігійних свобод з розгортанням горбачовських реформ починалися із гасла “повернення до ленінських норм свободи совісті”.

Ці норми виглядали доволі прогресивними (принаймні, до оприлюднення деяких ленінських документів, передовсім листа В. Молотову для членів Політбюро ЦК РКП (б) від 19 березня 1922 р.) на тлі сталінської політики кінця 20 – 30-х рр. Сам Й. Сталін не залишив по собі розгорнуті теоретичні міркування щодо природи релігії та програмні виступи стосовно партійно-державної політики відносно церкви.

Цитований у “Питаннях ленінізму” його виступ перед американською робітничою організацією свідчить, що до розриву з інтернаціоналізмом і початку неоімперської фази державного будівництва Й. Сталін майже дослівно відтворював ленінські погляди на релігію: “Партія не може бути нейтральною відносно релігії і вона веде антирелігійну пропаганду проти всіх і всіляких релігійних забобонів, тому, що вона стоїть за науку, а релігійні забобони йдуть проти науки, бо всяка релігія є щось протилежне науці...”⁷. Водночас очевидно, що бачення ним релігійної політики цілком спиралося на його розуміння політичної і (після війни) геополітичної доцільності – про це свідчать і різкі зміни у ставленні до Руської православної церкви, і його особиста зацікавленість у пан-православному проєкті, і в процесі ліквідації Греко-католицької церкви в Україні.

Таким чином, говорячи про філософські та ідейні джерела радянської політики щодо релігії, церкви і віруючих, ми повинні зробити принаймні три застереження. По-перше, марксистське першоджерело цієї політики виявилось істотно спотвореним – на певних відтинках радянської історії боротьба з релігією перетворювалася на самоціль і, попри офіційну риторику, явно не підпорядковувалася завданням суспільно-економічних перетворень, як на цьому наповлягали “класики”. По-друге, радянська релігійна політика очевидно увібрала в себе лівацько-тоталітарну, російську народницьку, а також анархічну антиклерикальну традицію, котра не могла терпіти релігію як конкурента в намаганні встановити повний і цілісний контроль над свідомістю і поведінкою особи. По-третє, ортодоксальна ленінська установка на безкомпромісну боротьбу з релігією та ліквідацію Православної церкви як однієї з головних підвалин Російської імперії увійшла в очевидну суперечність зі сталінським неоімперським конструктом.

Таким чином, ставлення до творів К. Маркса, В. Леніна, Й. Сталіна, а також Ф. Енгельса (наразі не йдеться про його праці з історії релігії) як до джерел вивчення партійно-радянської релігійно-церковної політики має бути контекстуальним і враховувати цілу низку конкретно-історичних, політичних, культурних та персональних чинників, які могли справляти вирішальний вплив на спосіб імплементації ідей “батьків-засновників” у реальну соціальну тканину.

Це ж стосується оцінки й інших джерел, які повинні були мати визначальний вплив на визначення фундаментальних засад державної релігійної політики в період, який досліджується. Очевидно, що і Конституція СРСР (1936 р.), і Конституція Української РСР, які гарантували свободу совісті і закріплювали принцип відокремлення церкви від держави і школи від церкви, залишалися порожніми деклараціями: радянські громадяни не мали змоги скористатися цим, як, втім і багатьма іншими задекларованими правами. Звернімо також увагу на те, що ст.124 Конституції СРСР і відповідна ст.104 Конституції УРСР визнавали за всіма громадянами “свободу антирелігійної пропаганди” і, водночас, тільки лише “свободу відправлення релігійних культів”. Так само, відокремлення церкви від держави означало лише маргіналізацію релігійних інституцій, а на деяких етапах – й їхню повну безправність перед державою, яка за тоталітарного режиму є “всім.” Однак це відокремлення жодним чином не убезпечувало церкви від бруталного й системного втручання держави в її внутрішні справи, у тому числі й ті, які стосувалися питань канонічного устрою.

Більш доречними для усвідомлення змісту радянської церковної політики є документи і постанови, які реально визначали параметри цієї політики.

До них, поза сумнівом, слід віднести Постанову ВЦВК “Про релігійні об’єднання” від 8 квітня 1929 р., яка легітимізувала жорсткі обмеження на діяльність цих об’єднань, котрі (обмеження) зберігалися аж до другої половини 80-х рр. До цього блоку документів належать також постанови Ради Народних Комісарів (пізніше Ради Міністрів) СРСР, інші нормативно-правові документи, які визначали політику радянської держави до релігії та церкви. У роки Великої Вітчизняної війни Рада Народних Комісарів СРСР по суті перебра-

ла на себе законодавчі функції і, починаючи з 1943 р., своїми постановами закріпила новий курс влади щодо релігії й церкви. У цьому сенсі великого значення набувають збірки цих документів, які мали гриф “Для службового користування”⁸.

Важливими джерелами в розумінні спрямування релігійної політики на її різних етапах були партійні документи – Програма ВКП (б) (пізніше КПРС), Статут партії⁹, рішення партійних з’їздів та пленумів, постанови ЦК КПРС, а також відповідні аналогічні документи республіканської партійної організації України.

Для дослідження основних засад політики держави щодо релігії, церкви та віруючих принципове значення мають публікації документів, що стосуються реалізації цієї політики. Публікації такого роду документів стосовно досліджуваного періоду можна поділити на такі категорії.

Перша – це публікації документів, залишених архітекторами й безпосередніми виконавцями цієї політики. Це документи вищих органів партійної та державної влади¹⁰, доповідні записки голів Ради у справах Руської православної церкви і Ради у справах релігійних культур при РНК СРСР (пізніше Ради Міністрів)¹¹. У цьому переліку відзначимо архівні публікації Ф. Корлі, які, хоч і мають більш ознайомчий, ніж науковий, характер, охоплюють тривалий період здійснення радянської церковної політики (від Леніна до Горбачова) в різних регіонах СРСР¹², московського історика М.І. Одінцева, який давно й плідно досліджує державно-церковні відносини в Російській імперії, СРСР та пострадянській Росії¹³, українських істориків І. Біласа та В. Сергійчука¹⁴, які опублікували збірки документів щодо репресій режиму проти українського народу, в тому числі – українських церков.

Друга група – публікації документів релігійних інституцій, які поставали об’єктом партійно-державної політики. Це документи Руської православної церкви, які відображають складність її еволюції у досліджуваній період і архітектоніку змін державної політики щодо цієї церкви¹⁵; документи, котрі стосуються безпосередньо долі українських церков у період, що розглядається, їхній опір і переслідування їхніх віруючих, кліру та єпископату. Особливе місце з-поміж останньої категорії публікацій посідає чотиритомна

“Мартирологія українських церков”, видана представниками української діаспори¹⁶.

Окрему категорію становлять документи, присвячені ліквідації Греко-католицької церкви в Україні та її виживанню в катакомбах. Після незалежнення України ця проблема, представлена в радянському джерелознавстві збіркою “Правда про унію”¹⁷ з надзвичайно тенденційним підбором документів, також знайшла своє розв’язання у низці документальних збірок і публікацій¹⁸.

Порівняно недавно з’явилися публікації, які включають у себе як документи, що вийшли з надр державних і партійних органів, котрі контролювали релігійні організації, так і документи безпосередньо релігійних організацій. Серед вдалих спроб тут можна назвати двотомну публікацію співробітника швейцарського центру “Віра у Другому світі” Г. Штріккера¹⁹.

Корисними для опрацювання теми є довідники, які відображають діяльність та спадщину ієрархів Української греко-католицької церкви, роль Церкви у житті Галичини, консолідації української нації²⁰.

Серед надзвичайно важливих джерел інформації з досліджуваної проблематики є як партійно-радянські (“Правда”, “Известия”, “Правда Украины”, “Радянська Україна”, “Робітничая газета” і ціла низка обласних та районних газет), так і церковні періодичні видання, які виходили головно за межами України або у Західній Україні до її приєднання до СРСР – “Мета” та “Богословіє” (Львів), “Наша мета” та “Новий шлях” (Торонто), “Українська думка” та “Наша церква” (Лондон), “Церква і нарід” (Кремінець), “Нова зоря” та “Церковний вісник” (Чикаго), “Журнал Московской патриархии” (Москва), “Православний вісник” (Київ), “Життя і слово” (Інсбрук), “Віднова” (Мюнхен), “Українські вісті” та “Українське життя” (Едмонтон), Byzantine Catholic World (Pittsburgh) та інші.

Важливим джерелом є також рукописи й непідцензурні видання, що виходили методом самвидаву в Україні 70 – 80-х рр., особливо зусиллями прибічників Ради Церков євангельських християн-баптистів (“Вестник истины”, “Бюллетень Совета родственников узников”) та адвентистів-реформистів (“Открытые письма”).

Особливе місце посідають інтерв’ю як з релігійними діячами або їхніми родичами²¹, так і з тими, хто безпосередньо здійснював

політику радянської держави щодо церкви й віруючих²², періодичні видання, друковані засоби масової інформації. І хоча за радянських часів вони теж були значною мірою ідеологічно заангажовані, проте дають певне уявлення про релігійну політику в Україні.

При дослідженні проблеми особливого значення набуває аналіз великого масиву архівних документів. При цьому матеріали, що зберігаються у фондах державних архівних установ, умовно можна розділити на такі основні групи.

По-перше, центральні архіви України, в яких зосереджені документи республіканських партійних і державних установ, громадських об'єднань, а також матеріали, що надійшли з місць. До цієї групи слід віднести Центральний державний архів вищих органів влади та управління України – ЦДАВО України (колишній Центральний державний архів Жовтневої революції, вищих органів державної влади та органів державного управління – ЦДАЖР України); Центральний державний архів громадських об'єднань України – ЦДАГО України (колишній Партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК Компартії України); Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України – ЦДАМЛМ України.

По-друге, центральні архіви Російської Федерації, де зберігаються документи союзних партійних органів і державних установ. Серед них – Державний архів Російської Федерації – ДАРФ (колишній Центральний державний архів Жовтневої революції, державної влади та державного управління СРСР – ЦДАЖР СРСР); Російський державний архів соціально-політичної історії – РДАСПІ (колишній Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Російський центр зберігання і вивчення документів новітньої історії – РЦЗВДНІ); Російський державний архів новітньої історії – РДАНІ (колишній Архів ЦК КПРС, Центр зберігання сучасної документації).

По-третє, регіональні державні архіви України, зокрема, Вінницької (ДАВіНО), Волинської (ДАВО), Івано-Франківської (ДАІФО), Львівської (ДАЛЮ), Полтавської (ДАПО), Тернопільської (ДАТО), Харківської (ДАХО), Хмельницької (ДАХМО), Черкаської (ДАЧО) областей. Там зберігаються документи місцевих органів

влади, інформаційні довідки про релігійну ситуацію, церковну мережу, діяльність релігійних об'єднань та заходи владних структур по боротьбі з релігією.

Робота з матеріалами різних за принципом документоутворення архівосховищ надає змогу ознайомитися з різноманітними видами документів. При обстеженні відповідних фондів й описів мають враховуватися особливості кожного з вищезазначених архівів.

У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління (ЦДАВО України) особливу значимість мають матеріали фонду 4648, де містяться документи уповноваженого Ради у справах Руської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по Україні – РСРПЦ (оп.1, 3 за 1944 – 1965 рр.), уповноваженого Ради у справах релігійних культур при Раді Міністрів СРСР по Україні – РСРК (оп. 2, 4 за 1944 – 1965 рр.), уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Україні – РСР (оп. 5, 6 за 1966 – 1974 рр.) та Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР (оп. 7 за 1975 – 1980 рр.).

Цей масив документів дає змогу з'ясувати повноваження, функції, форми й методи діяльності цих інституцій, створених для посередництва між радянським урядом та релігійними об'єднаннями. Умовно документи можна поділити на декілька груп:

1. Інструктивні листи, циркуляри та розпорядження РСРПЦ і РСРК при Раді Міністрів СРСР, що стосувалися питань життєдіяльності релігійних організацій, служителів культу, першочергових завдань, форм і методів їхньої реалізації у практичній роботі апаратів Рад в Україні.

2. Інформаційні звіти (щоквартальні, річні) уповноважених РСРПЦ (П. Ходченка, Г. Корчового, Г. Пінчука), РСРК (П. Вільхового, К. Полонника, К. Литвина), уповноваженого (голови) РСР (К. Литвина) на адресу керівництва Рад при Раді Міністрів СРСР, партійних і урядових інстанцій республіки.

3. Матеріали всесоюзних, республіканських та регіональних нарад уповноважених РСРПЦ та РСРК.

4. Інформаційні та доповідні записки уповноважених Рад по Україні щодо релігійної ситуації в регіонах республіки, виконання партійних і урядових рішень.

5. Інформаційні звіти, доповідні записки обласних уповноважених РСРПЦ, РСРК та РСР.

6. Рішення й постанови виконкомів обласних і районних рад депутатів трудящих щодо діяльності релігійних об'єднань.

7. Листи, скарги, заяви віруючих та духовенства на адресу партійних і радянських органів з питань адміністрування з боку місцевих органів влади, задоволення віросповідних прав.

8. Інші матеріали, що відображають різноманітні аспекти життєдіяльності релігійних організацій (реєстрація, облік громад, церков, молитовних будинків і служителів культу, підготовка кадрів духовенства, становище монастирів і духовних навчальних закладів, рівень релігійності населення тощо).

Інститут уповноважених РСРПЦ, РСРК та РСР при Раді Міністрів СРСР по Україні був середньою ланкою між керівництвом Рад та органами влади на місцях. Саме через нього відповідні розпорядження союзного та республіканського урядів потрапляли до місцевих державних і партійних органів. Водночас уповноважені Рад нагромаджували, узагальнювали інформацію з місць і в аналітичній та статистичній формах передавали її до керівних інстанцій.

Важливе значення для з'ясування змісту державної політики щодо релігії й церкви в Україні, засобів її реалізації мають інструктивні листи за підписами голів РСРПЦ та РСРК, які особливо активно продукувалися в період антирелігійної кампанії кінця 50 – початку 60-х років. Цінну аналітичну й статистичну інформацію містять доповіді уповноважених Рад по Україні про проведену роботу за звітний період. Їхній аналіз і співставлення дають можливість з'ясувати першочергові й перспективні завдання інституту уповноважених, стиль і методи їхньої діяльності, зміни в мережі церковних інституцій, складі духовенства, настрої та запити віруючих.

Документи фонду переконують у тому, що апарати РСРПЦ та РСРК були не лише знаряддям проведення спільної, загальнорадянської лінії щодо релігії, церкви, віруючих, але й важливим інструментом реалізації імперської політики центру, зорієнтованої на упослідження релігійного життя в Україні, нищення його духовних коренів, українських національних церков та інших релігійних угруповань, що мали специфічні етнічні ознаки.

Переважна більшість документів фонду 4648 позначена грифом таємності і тривалий час не допускалися до наукового обігу. З іншого боку, вони вимагають критичного ставлення дослідників, оскільки виходили з надр радянського бюрократичного апарату, який, маніпулюючи цифрами й фактами, коригував їх відповідно до існуючої політичної кон'юнктури. Враховуючи цю обставину, їхнє використання потребує співставлення з іншими джерелами для встановлення вірогідності й об'єктивності статистичних даних, конкретних фактів і подій.

Інформативно насичений пласт джерел, виключно важливих для з'ясування партійних впливів на формування і реалізацію державної політики щодо релігії та церкви, міститься в Центральному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України). У фонді I – “Центральний Комітет Комуністичної партії України”, автором досліджено описи 6 (1919 – 1967 рр.), 8 (1938 – 1967 рр.), 10 (1968 – 1980 рр.), 11 (1981 – 1991 рр.) та 16 (1923 – 1990 рр. – “Окрема папка”), де зберігаються протоколи засідань політбюро, президії, секретаріату ЦК та матеріали до них. Принципового значення для подальшої корекції державного курсу в релігійних справах набували, зокрема, постанови ЦК Компартії України “Про записку від ділу пропаганди і агітації ЦК КП України “Про деякі питання атеїстичної роботи серед населення Української РСР” від 9 серпня 1957 р.(Ф.1, оп.8, спр.2426. – Арк.86-100), “Про Постанову ЦК КПРС “Про записку Ради у справах Руської православної церкви при Раді Міністрів СРСР” від 1 квітня 1961 р. (Ф.1, оп.8, спр.2850. – Арк.4-7), “Про стан і заходи поліпшення науково-атеїстичного виховання трудящих в Українській РСР” від 9 жовтня 1962 р (Ф.1, оп.6, спр.3421. – Арк. 31-36), “Про доповідну записку ідеологічного відділу ЦК КП України “Про факти грубого адміністрування деяких місцевих органів влади по відношенню до віруючих” від 14 травня 1964 р. (Ф.1, оп.8, спр.3124. – Арк.53, 128, 128 зв., 129, 129 зв). Всього ж виявлено й опрацьовано 90 постанов ЦК Компартії України, які тією чи іншою мірою стосувалися питань релігійного життя в республіці.

Численне зібрання матеріалів містять описи 23 (1941 – 1959 рр.), 24 (1950 – 1967 рр.), 25 (1968 – 1988 рр.), 30 (1940 – 1954 рр.), 31 (1955 – 1970 рр.), 32 (1970 – 1991 рр.) документів загального відді-

лу та оп. 70 документів відділу пропаганди і агітації ЦК Компартії України. У копіях вихідних листів і довідок до ЦК КПРС, інформаціях, звітах, доповідних записках відділів ЦК, обласних комітетів партії, органів держбезпеки, уповноважених РСРПЦ і РСРК, інших відомств, установ і організацій, зберігаються цінний фактичний і аналітичний матеріал, статистичні дані про діяльність партійних організацій республіки щодо виконання постанов і рішень ЦК КПРС та ЦК Компартії України з питань релігії та церкви, стан інституційної мережі релігійних культів, реагування духовенства й віруючих на заходи уряду, рівень релігійності населення тощо.

Оскільки на окупованих територіях України діяли нормативно-правові акти та директивні документи щодо релігії та церкви, видані німецькою окупаційною та військовою адміністраціями, ці матеріали теж заслуговують на увагу. Так, у Головному управлінні імперської безпеки був спеціальний церковний відділ, який здійснював нагляд і контроль за діяльністю релігійних організацій, вивчав настрої серед служителів культу й віруючих, впроваджував агентуру в церковні структури. Матеріали про релігійно-церковну політику та діяльність німецьких спецслужб зберігаються у фондах ЦДАВО України (Ф.КМФ-8) та ЦДАГО України (Ф.57). Зважаючи на те, що розробкою та впровадженням релігійної політики на окупованих територіях займалося Рейхсміністерство окупованих східних територій, певну цінність становлять документи цього відомства, що регламентували питання релігійно-церковного життя – “Рейхскомісаріат України” та “Штаб імперського керівництва рейсхляйтера А. Розенберга для окупованих східних областей” (ЦДАВО України. – Ф.3206).

Цінними для дослідників є матеріали архівосховищ Москви. Їхню основу складають документи Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ), насамперед, фонду 6991 – “Рада у справах Руської православної церкви, Рада у справах релігійних культів при Раді Народних Комісарів СРСР”. Автору вдалося опрацювати як матеріали описів 2 (1944 – 1960 рр.) РСРПЦ та 4 (1944 – 1960 рр.) РСРК, так і описів 1т й 3т, що й дотепер лишаються малодоступними для багатьох дослідників. Зважаючи на те, що Ради контролювали й багато в чому спрямовували діяльність Московської патріархії та духовних

центрів інших релігійних напрямів, у фонді зосереджуються урядові постанови й розпорядження, які фактично формували законодавчу базу державно-церковних відносин. Серед найважливіших з них, окрім постанов РНК СРСР “Про організацію Ради у справах Руської православної церкви” (№ 993 від 14 вересня 1943 р.), “Про організацію Ради у справах релігійних культів” (№ 572 від 19 травня 1944 р.), “Про порядок відкриття церков” (№ 1325 від 28 листопада 1943 р.) та “Про порядок відкриття молитовних споруд релігійних культів” (№ 1603 від 19 листопада 1944 р.), ключовими для розуміння нової моделі державної релігійної політики стали урядові директиви “Про оподаткування доходів підприємств єпархіальних управлінь, а також доходів монастирів” (№ 1160 від 16 жовтня 1958 р.) та “Про посилення контролю за виконанням законодавства про культури” (№ 263 від 16 березня 1961 р.).

Головним документом, що викладав зміст чинних законів та внесених до них наприкінці 1950 – початку 1960-х рр. численних змін та доповнень, роз’яснював механізм їхнього застосування, стала прийнята 16 березня 1961 р. РСРПЦ і РСРК “Інструкція про застосування законодавства про культури”. Вироблена за дорученням ЦК КПРС і погоджена з керівними органами союзних республік та Юридичною комісією при Раді Міністрів СРСР невідома для широкого загалу віруючих і духовенства, вона впродовж багатьох років (скасована лише в січні 1985 р.) правила за інструмент істотного обмеження права на свободу совісті та відправлення релігійних культів, дріб’язкового регламентування діяльності релігійних організацій, позбавляла окремі релігійні напрями можливостей існування (Ф.6991, оп.2, спр.254. – Арк.111-112).

У фонді містяться протоколи засідань Рад, матеріали листування з керівництвом Московської патріархії та духовних центрів релігійних культів, записи розмов працівників Рад з церковними ієрархами, доповідні записки в ЦК КПРС, інструкції, аналітичні огляди. Їхній аналіз дає змогу прослідкувати еволюцію відносин держави з релігійними об’єднаннями від “примирення” і певної лібералізації середини 40-х рр. до нових переслідувань наприкінці 50-х рр., а також трансформацію роботи Рад від прагнення забезпечити контроль за діяльністю церковних інституцій до спроб їхньої повної ліквідації.

Про ту увагу, яка надавалася контролюючими державними органами питанням підбору кадрів вищого духовного керівництва, їхніх призначень і ротачії на посадах керуючих православними єпархіями, засвідчують матеріали опису 7т. Він містить, зокрема, 24 особові справи архієреїв, що в різні часи очолювали українські кафедри.

У Російському державному архіві соціально-політичної історії (РДАСПІ) на увагу дослідників цієї проблеми заслуговують матеріали фонду 17 – “Центральний комітет ВКП(б)-КПРС”, особливо оп.125 – Управління пропаганди і агітації та оп.132 – Відділ пропаганди і агітації. Серед виявлених документів чільне місце посідають постанови політбюро і секретаріату ЦК, документи Управління пропаганди і агітації, що розкривають зміст, форми і методи контролю за діяльністю релігійних об’єднань, різного роду зведення та інформації щодо релігійної ситуації в країні, у тому числі в Україні, що надходили до ЦК партії з НКВС, МДБ, РСРПЦ, РСРК та інших державних органів.

Значний комплекс документів зберігається у Російському державному архіві новітньої історії (РДАНІ), куди передано основну частину архівних справ ЦК КПРС з 1956 р. Вони складають спеціальний фонд (Ф.5), в якому на особливу увагу заслуговують матеріали відділу пропаганди і агітації ЦК (оп.16, 33, 63). Зважаючи на те, що переважно саме цей структурний підрозділ моделював церковну політику та керував антирелігійною кампанією кінця 50 – початку – 60-х рр., матеріали фонду дозволяють простежити боротьбу, яка велася у вищому партійному керівництві з питань ставлення до релігії й церкви. У принципово новій ситуації, що склалася після смерті Й. Сталіна, коли значна частина функцій з контролю за релігійним життям перейшла від органів держбезпеки до партійних інстанцій, в очікуванні директивних вказівок перебувало й керівництво РСРПЦ та РСРК. У цьому сенсі цінним джерелом для з’ясування позиції урядових відомств є матеріали звернень до ЦК КПРС у 1954 р. голови РСРПЦ Г. Карпова з низкою принципових пропозицій стосовно питань церковної політики (Ф.5, оп.16, спр.669. – Арк.128).

У третій групі архівів головний масив джерел для вивчення проблеми зосереджено у фондах виконкомів обласних рад та уповноважених РСРПЦ і РСРК по областях республіки. Їхнє до-

слідження в державних архівах Вінницької (Ф.2700, оп.7, 19; Ф.5892, оп.1), Волинської (Ф.6, оп.1; Ф.393, оп.3, 4; Ф.605, оп.1,2), Івано-Франківської (Ф.388, оп.2; Ф.389, оп.2), Львівської (Ф.1332, оп.1), Полтавської (Ф.4085, оп.4,15,17), Тернопільської (Ф.3239, оп.1,2; Ф.3240, оп.1; Ф.3241, оп.1, 2), Харківської (Ф.3858, оп.4), Хмельницької (Ф.338, оп.9, 13, 21, 24) та Черкаської (Ф.4189, оп.1; Ф.4190, оп.1; Ф.4313, оп.4) областей дало змогу глибше проаналізувати форми й методи роботи місцевих партійних і радянських органів з виконання постанов вищого політичного керівництва та урядових рішень.

Документи цих архівів дозволяють відстежити механізм реалізації заходів щодо скорочення мережі церков, молитовних будинків, монастирських комплексів, припинення діяльності духовних навчальних закладів, зняття з реєстрації релігійних громад, обмеження впливу служителів культу на віруючих, розгортання й втілення програм атеїзації суспільства, виявити як загальні тенденції цих процесів, так і їхні регіональні особливості. Основними видами документів з означеної проблеми, відкладених у фондах обласних державних архівів, є постанови, рішення, плани заходів місцевих партійних і радянських органів, інформації, доповідні записки уповноважених РСРПЦ і РСРК, їхнє листування з органами влади, а також численні заяви і скарги віруючих та духовенства.

При визначенні основних напрямів релігійної політики на західноукраїнських землях особливу цінність мають рукописи церковних ієрархів, зокрема, митрополитів Андрея Шептицького, Йосипа Сліпого, Іларіона (Огієнка), єпископа Станіславського Григорія Хомишина, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у м. Львові. Йдеться, зокрема, про фонди митрополита А. Шептицького, Греко-католицької митрополичої консисторії, Греко-католицького митрополичого ординаріату, Греко-Католицької Богословської Академії (Ф.201, 358, 408, 451).

Для з'ясування різних аспектів діяльності окупаційної влади важливі документи окупаційної німецької влади, що містяться в Державному архіві Львівської області (ДАЛО) – “Львівський державний німецький суд. 1941 – 1944” (Ф.Р-77), “Губернатор дистрикту Галичина” (Ф.35) та “Львівське окружне староство” (Ф.24).

Величезну кількість корисної для усвідомлення окремих аспектів теми інформації містять відомчі архіви, зокрема, архів Служби безпеки України, де знаходяться кримінальні справи вищого духовенства (митрополита Й. Сліпого, єпископів Миколи Чарнецького, Микити Будки), священників та ченців, засуджених за звинувачення у співпраці з окупаційним режимом.

Опрацювання справ численних архівних фондів дає підстави зафіксувати наявність значної бази неопублікованих джерел з питань державної політики щодо релігії й церкви в Україні. Це пов'язано з тим, що переважна більшість з них стала доступною лише останнім часом у перебігу розсекречення архівних фондів. Робота з документами, різноманітними за походженням, формою, достовірністю інформації, вимагає від дослідників застосування комплексного методу, включаючи фронтальне, цілеспрямоване й вибіркоче обстеження архівних масивів.

Таким чином, використання сукупності усіх груп документів дає змогу здійснювати комплексний підхід до дослідження та всебічного розкриття політики радянської держави щодо релігії й церкви на винятково важливому етапі радянської історії, який увібрив у себе практично всі стратегії й тактичні політичні лінії, що їх застосовував режим для досягнення власних цілей у релігійній сфері.

¹ Bochenski J. M. *Marxism-Leninism and Religion* // Bohdan R. Bociurkiw, John W. Strong (eds.) *Religion and Atheism in the USSR and Eastern Europe*. – London: Macmillan, 1975. – P.1-2.

² Симоненко П. Комунисти про церкву та її роль у житті сучасної України // *Голос України*. – 1999. – 26 травня.

³ Див.: Маркс К. До критики гегелівської філософії права. Вступ // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т.1. – С.414-415; його ж: Комунізм газети “Rheinischer Beobachter”. – Там само. – Т.4. – С.204-205 (рос); його ж: Критика Готської програми. – Там само. – Т. 19.

⁴ Бердяев Николай. Мессианизм и история. – М.: Пропилеи, 1995. – С.343.

⁵ Серед найбільш принципових для розуміння В. Леніним релігійного феномену і політичної лінії щодо цього феномену більшовиків див. його праці: Соціалізм і релігія. – Повн.зібр.твор. – Т.12, особливо с.145; Про ставлення робітничої партії до релігії. – Там само. – Т.17; Класи і партії у

їхньому ставленні до релігії і церкви. – Там само. – Т.17. – С. 429-438; Про значення войовничого матеріалізму. – Там само. – Т.45. – С25-29.

⁶ Див. його: Письмо В.М. Молотову для членов Политбюро ЦК РКП (б), 19 марта 1922 г. // Известия ЦК КПСС. – 1990. – №4. – С.190-195.

⁷ Беседа с первой американской рабочей делегацией // Сталин И.В. Вопросы ленинизма. – М., 1948. – С.192.

⁸ Див. зокрема: Законодательство о религиозных культурах. Для служебного пользования. Ред. В.А. Куроедов и др. – М.: Юридическая литература, 1969. – 262 с.

⁹ Статут КПРС, ухвалений XXII з'їздом партії вимагав від комуністів "...вести рішучу боротьбу з будь-якими виявами буржуазної ідеології, з рештками приватновласницької психології, релігійними забобонами" і тим самим апріорно унеможлилював членство віруючих в партії. – Див.: Материалы XXII съезда КПСС. – М.: Госполитиздат, 1962. – С.430.

¹⁰ Архив новейшей истории России. Том 2. "Особая папка" В.М. Молотова: из материалов Секретариата НКВД-МВД СССР 1944 – 56 гг. Каталог документов. – М.: Серия "Каталоги", 1994. – 226 с.; Архив Кремля: Политбюро и церковь. 1922 – 1925. У 2-х кн. Сост. Н.Н. Покровский, С.Г. Петров. – Новосибирск – М.: Сибирский хронограф – РОССПЭН, 1997 – 1998.

¹¹ Архив Совета по делам религиозных культов при СМ СССР (1944 – 1965). Каталог документов. – Вып. 1-5. – М: История-Сервис, 1996 – 1999; Государство и церковь в годы войны. Докладные записки председателей Совета по делам Русской православной церкви и Совета по делам религиозных культов при СНК СССР. 1945 г. Публ. М.И. Одинцова // Исторический архив. – 1995. – №4; "Русская православная церковь стала на правильный путь". Докладные записки председателя Совета по делам Русской православной церкви при СНК СССР Г.Г. Карпова И.В. Сталину. 1943 – 1946 г.г. Публ. М.И. Одинцова // Исторический архив. – 1994. – № 3,4.

¹² Corley Felix. Religion in the Soviet Union. An Archival reader. – New York: New York University Press, 1996. – 402 p.

¹³ "Прошу Ваших указаний". Докладные записки председателя Совета по делам Русской православной церкви Г.Г. Карпова в ЦК ВКП (б) и СНК СССР. Публ. М.И. Одинцова // Исторический архив. – 2000. – №2; "Проявлять бдительность, своевременно пресекать антисоветские выпады духовенства". Доклад председателя Совета по делам Русской православной церкви при СНК СССР В.А. Куроедова на Всесоюзном совещании уполномоченных. 1960 г. Публ. М.И. Одинцова // Исторический архив. – 1999. – № 2; Одинцов М.И. Униаты и советская власть. (Встреча в Москве. Декабрь 1944 г.). Вступительная статья, комментарии и подготовка текста

к публикации // Отечественные архивы. – 1994. – № 3 та ін.

¹⁴ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Документи і матеріали. – К., 1994; Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944 – 1953 рр. Нові документи і матеріали. Упорядник В. Сергійчук., – К., 1998. – 944 с.; Сергійчук Володимир. У боротьбі за рідну віру римо-католики України завжди були неохитні. – К.: Дніпро, 2001. – 228 с.

¹⁵ Деяние Совецания глав и представителей автокефальных православных церквей в связи с празднованием 500-летия автокефалии Русской православной церкви. 8 – 18.VIII. 1948 г. – М.: Издание Московской патриархии, 1948; За Христа пострадавшие: гонения на Русскую православную церковь. 1917 – 1956. Биографический справочник. Кн.1. – М.: Издание Московской патриархии, 1972; Русская православная церковь и коммунистическое государство. 1917 – 1941. Документы и фотоматериалы. – М.: Издательство ББИ, 1996. – 352 с.; Русак В. (Степанов). Свидетельство обвинения. Церковь и государство в Советском Союзе. Ч. 1-3. – М.: Русское книгоиздательское товарищество, 1993.

¹⁶ Мартирологія українських церков. У 4-х томах. – Торонто – Балтимор: Смолоскип, 1987. – 1114с.

¹⁷ Правда про унію. Документи і матеріали. – Львів, 1968.

¹⁸ Білас Іван. Документи відносно ліквідації Греко-Католицької церкви на Закарпатті // Logos (Ottawa). – 1993. – Issue 34 (3-4). – Р.639-650; Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. Ред. Я. Лялька. – Львів, 1993; Нескорена Церква. Подвижництво греко-католиків України у боротьбі за віру і державу. Упор. В. Сергійчук. – К., 2001; Мовою таємних документів – як нищили нашу віру // Українське слово. – 1994. – 19 травня.

¹⁹ Русская православная церковь в советское время (1917 – 1991). Материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью. Сост. Герд Штриккер. – М.: ПроPILEI, 1995. – Т.1. – 399 с.; Т.2. – 462 с.

²⁰ Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали. 1941 – 1944 р. Упор. Жанна Ковба. – К., 2001; Письма-послання Митрополита Андрея з часів большевистської окупації. – Йорктон, Саскачеван, 1961; Як нищили Греко-Католицьку Церкву в Галичині // Сурма (Мюнхен). – 1949. – 10 квітня.

²¹ Голят Роман. Інтерв'ю з Яном Шептицьким, племінником Митрополита Андрея // Новий шлях (Торонто). – 1989. – 11 квітня.

²² З огляду на це, особливий інтерес представляє єдине інтерв'ю з головою Ради у справах РПЦ (Ради у справах релігій) при Раді Міністрів СРСР Володимиром Куроедовим, який стояв на чолі цих відомств майже чверть

століття (з 1960 до 1984 р.): “...Члени Політбюро не були добрими християнами”. Інтерв’ю В. Єленського з В.О. Куроедовим // Людина і світ. – 1992. – №2. – С.11-15.